

Ntsanwisi, H.E.

K24/11

Phapha, xiphaphana, xikutsu, Nghotsa, xinghotsana,
Nhunguvana, Ndzheko, xindzhekwana.

Mavito lawa i mavito ya swibya le'swi nga vumbiwiki hi
vumba kambe swi endliwaka hi vana va le'swi byariwaka e masinwini.
Nsinya wa kona wu fana ni rikwembe kumbe rirhanga le'ri navaka e
hansi. Loko tinhwembe ta kona ti byariwile, ti mirile, ti
kurile, ti veleka swona swikutsu leswi.

Swinwana swa swona swi kula swi va le'swikulu, kasi
swinwana swi va le'switsanana; na swona swi va ni swivumbeko swa
tinxakaxaka. Loko swikutsu leswi swi kurile ku ringana, swi
vupfile swa khiwa swi ya endla mintirho le'yi swi fanelaka.
Maphapha ma boxiwa milomo, kutani ma swekiwa ma vupfa swinene;
kambe milomu ya kona mi fanele ku va le'mitsongo loko yi boxiwa
hikuva yi ta kurisiwa ku fika e mpinweni loko yi sendziwa.

Loko ma vupfile swinene swa le ndzeni swa kutsuriwa, ku
hariwa ku sala ku nga ha ri na nchumu xa swa le ndzeni. Loko ma
khiwile ma nga si vupfa ma ta phovorhela laha ku swekiweni, kasi
loko ma khiwile ma fikile swinene e mpinweni wo vupfa ma ta huma
swinene laha ku swekiweni. Loko yi ri nghotsa yi ta lulamela ku
tamela mati kumbe e vuputsu e ku fambeni kumbe loko va ya e
masinwini. Loko ri ri phapha ri ta byi khoma e byalwa hambi byi
ri e vuputsu (madleke). Ndzheko wona wu ta ka mati, kumbe ku
kelela e byalwa. Le'switsanana swona swi ta va swo chela mirhi
yo tshungula ha yona kumbe ku dzahela fole. Loko xi lungiseriwile
ku dzahela kona e fole xi ta vitaniwa e mfuku; kasi loko xi
endleriwile e ku chela mirhi le'mikulu xi ta vitaniwa e
nhunguvana.

Swibya leswi swa khavisiwa (sasekisa) hi ku tsala e mavala
-- swi va swi pfhateriwa hi risungunu kumbe tlhari le'ri
hisiweke e ndzilweni. Nkarhi wunwana la'va vurhonwana va pfanga
ni ku khavisa hi ku rhungela e vuhlalu.

K24/11

Loko yi ri nhunguvana a yi khavisiwi hikuva yi tamela mirhi le'yi pfanganisiwaka ni mafurha ni vulombe, ha kanyingi ya rhomba hi mafurha lawa.

K24/11

Rikindza.

Rikindza hi xinwana xa le'swi bohiwaka (ambariwaka). Ri bohiwa e xisutini. Ri tala ku bohiwa hi swihlangi. Ku khweketiwa e ka rona e xideka. Xideka lexi i nguvu leyi nwana a fanelaka ku yi phindzela leswaku loko a onha kumbe a tlakuriwile hi munhu a nga nwi thyakisi, a onhela kona mana wa yena a kondza a ta nwi teka a ya nwi hlangula. Ri nga endliwa hi ngoti kumbe lapi kumbe e vuhlalu. Vuhlalu byi nga endla e rikindza e ka la'va swi kotaka, hi leswaku la'va kotaka ku byi xava. Vuhlalu lebyi byi huleriwa hi ku tsondzeriwa e ngotini le'yi tsindziyeleke ni ku leha ku ringana e xisuti sa nwana byi tirhiwa byi ri bya tinxaka-nxaka---byo basa, bya ntima, byo tswhuka hilaha munhu a rhandzaka ha kona.

Ritlamu (nkhamo) ri bohiwa e xisutini. Ri tala ngopfu ku bohiwa hi vakhegula ni vavasati va vatswedyana. Loko munhu a tikhamile hi rona ngopfu loko munhu a ri ni ndlala ra antswisa hambu ri nga swi koti ku yi hangalasa. Mukhamu lowu wu nga endliwa hi nguvu kumbe ri nga va vamba ra nghole ya dzovo.

Timbhovu.

Timbhovu ti bohiwa e milengeni. Loko swi bohiwile e milengeni ya xihlangi xi ta tsakisiwa hi loko ti endla vunchanchancha loko a ri karhi a famba; yena o ta pfanga ni ku chachamela hi ku tsakisiwa hi mpfumawulo wa tona. Timbhovu i vana va murhi lowu va nge i mbhovu. Wu mila e minkoveni ya le swihlahleni swa tintshava, ngopfu laha nkova wu sungulaka kona, laha ko tsakama. Murhi wa kona wu fana ni (banana) miyombva. Loko wu kurile wu fikile e mpinweni wa wona wa rhumbuka. E xichocho xa kona xi ta humesa swiluva le'swo tala, kutani swiluva leswi swi ta tswala vana. Loko va vupfile va endla ntima, va

nononhwa. Murhi lowu wa tsemiwa wu wela e hansu ku khiwa e timbhovu leti. Ti hiseriwa e risungunu ti boxiwa (pfhateriwa). Ti huleriwa e ngotimi, ti bohiwa e milengeni. Loko ku ciniwa mbhandza (swinchanchancha) swi engetela ku saseka ka ncino hi mpfumawulo wa swona. Vunchanchancha ku endla tona loko ti banana, a ti na nchumu e ndzeni ka tona, hikuva a ti na vundzeni. Timbhovu ti tirhisiwa hi vavanuna (najaha) ni vavasati (vanhwanyana)

3 Xiseketelo (xiqamelo- Zulu origin.) xa vanhu xa vatliwa. A xi endliwi hi malapi kumbe swinwana le'swi olovaka tani hi laha valungu va endlaka ha kona. Xiqamelo xi vatliwa hi nsinya wa murhi. Xi endliwa xi sasekisiwa leswaku xi ta languteka. Ku tsemiwa mirhi leyi vanhu va tolovelaka ku vatla ha yona -- nxenhe, muhangazi, xitsalala, mbhesu, xilutsi ni minwana le'yo fana na yona hi ku tiya. Na kona kwala murhi lo'wu kumekaka laha vanhu va akeke kona hi wona lowu va wu tirhisaka.

Ku tsemiwa xipombodzwana xi phaphiwa xi endla mivamba; e henhla ni le hansu ku tshikisiwa xisweswo nkarhi lowu ku karhiki ku vatliwaka. Ku fanele ku kovotliwa lomu xikarhi ku xi sasekisa tlhelo rinwana ku hunguta ku tika. Ku nga siyiwa swo tlhiva swirharhu kumbe mune ku landza vukulu bya xiseketelo. Va kovotla va boxa matlhelo mambirhi ma hlangana. Le'swi siyiweke swi tlhiva swa vatliwa swi ntswhulungeka swi saseka. Hala henhla ku endliwa wo nge ku phovorhela e xikarhi ku tlakuka lomu matlhelo leswaku xi ta amukela swinene nhloko kumbe nhamu. Loko xi vatliwile xi hetisisiwile xi ntswhulungekile xi ta fanela ku sasekisiwa. Xi tsariwa mavala hi ku kenyakenya swi hambana-hambana, kutani e ndzhaku swi ta endliwa leswaku swi vonaka swinene hi ku hisahisa hi tlhari le'ri hisiweke e ndzilweni ri pfhatela-pfhatela. Swiseketelo leswi swi ni tinxakaxaka hi ku tekela-tekelana ka vanhu loko va vandzameme hi matiko lawa va akeke ka wona. Tshaku rona ri fanele ku lulama swinene ri ta kota ku tikirhela e hansu. Swiseketelo leswi swi tirhisiwa hi vakulukumba (makhehla) hi leswaku la'va khehliweke swidlodlo.

Swidlodlo leswi swi rhungeleriwa e misisini, masuku loko munhu a etlela a nga swi koti ku xi susa, hikwalaho nhloko yi fanelaka ku hayekiwa e xiqamelweni leswaku xidlodlo xi nga onheki hi ku phateka loko xi khumba e hansi. Xidlodlo xi endliwa hi mumpfu wa tinyoxi.

4 Swo luka.

Mitirho yo luka yi endliwa hi vanhu hikwavo - hi leswaku vavanuna ni vavasati va yi endla. Mitirho leyi e tindhawini tinwana yi endliwaka hi vavamuna e ka tinwana yi endliwa hi vavasati, kutani swi hlamarisa leswaku hikokwalaho ka yini va endla mitirho ya vavanuna va ri vavasati, kumbe mitirho ya vavasati va ri vavamuna. Kasi siku rinwana va lo swi endlisiwa hi ku vona yi ri fanelo kona e nkarhini wolowo; kutani swo mila, wu va ntirho wa volavo va nga nyikiwa wona e nkarhini wolowo, masuku wo hundzuka nawo.

Hi ta sungula hi le'swi lukiwaka swa vuhlayiselo bya timbewu ni swakudya.

XITENDZA.

Xitendza xi lukiwa hi byanyi ni byevu, ni tinhi (minkhavi) le'to tsakama. Loko munhu a lava ku endla e xitendza o sungula hi ku hlengeleta e byanyi ni tinhi ta kona na byona byevu. Mabyanyi lawa va tolovelaka ku luka ha wona hi lawa:--Xivopfu, Mbhonjani, Muxikijani, noila-wa mbyana (mpapa) ni tlhongwe; kambe mpapa wu tirhisiwa ntsena loko ku nga kumeki le'byinwana hikuva wu hatla ku bola. E ka mihlovo leyi ya mabyanyi lo'wu kumekaka e kusuhi ni laha munhu a nga kona hi wona lowu a wu tekaka. Mabyanyi lawa ma kala e ka tinwana tindhawu, kasi e ka tinwana

byi kona hikwabyo.

Tinhi le'ti lavekaka ti nga va ta mbahla, ntshepukani, xintomantomana, nunhwelambeva, kumbe mponwana. Loko munhu a famba a lava lowu a hlanganaka na wona e xikarhi ka yoleyi wo tsema wona. Swa tsakisa loko munhu a kuma rixaka rinwe ku ringanisa le'ti hetaka xitendza, ku hlanganisela hi loko ti kala munhu a ku ndzi to yini. Tinhi ta mirhi leyi ti rhandziwa hikuva a ti hehliwi; kasi loko munhu a nga tirha hi mirhi le'yi hehliwaka xitendza xa kona xi nga hlaka la ni lembe ri nga si hela. Xitendza xi tiyisiwa hi tinhi leti.

Byevu na byona ku tsakeriwa ni ku rhandziwa bya mirhi leyi:--Mukhuru, xilubarhi, ximombyana, ntswiriri, munga, xirhomborhombe, nkuwa, xiondzwa, ntswembyana ni swikwenga. Loko rixaka rinwe ra byevu lebyi ri kumeka munhu wo tiva leswaku ntirho wu ta famba; hikuva hikwato tinxaka leti ti tiyile, ta khomelela hambu ti hundzana-hundzana hikuva swilo swi nga ka swi nga fani hikwaswo.

5 Loko swilo leswi swi hlengeletiwile hikwaswo munhu wo teka tinhi a vatla swisinya swa tona a ta kota ku tlhomela loko a sungula ku luka hi byanyi. Byanyi lebyi byi lukiwa hi ku tsondzeriwa, byi ri karhi byi bohiwa, kutani ku tlhomiwa tinhi leti, masuku munhu a sungula ku nkhwinsa, hi leswaku byanyi le'byi sohiweke byi famba byi bohiwa, byi pfangiwa ni rinhi. Xikhedyana xi fanele ku ceriwa laha ku sunguleriwaka kona; masuku loko xi rhendzelekile ko hlayanyana xi hundzuluxiwa leswaku xi endla tshaku. Tinhi sweswi ti sele e ndzeni ku vonaka ntsena byanyi e handle swinwe ni nwevu lo'wu bohaka mhandze--ri nga rinhi.

Tinhi ta kona ti sungula ti nga ri tingani, ti ya ti ri karhi ti engeteriwa ku fika laha xi nga na vundzeni lebyi munhu a kolwaka ha byona; masuku a xi nyika makhwiri (vundzeni). Loko xi fikile e xikarhi xi ta sungula ku tlhela, hikuva tinhi ti petsiwile ti bohiwa le henhla. Maengetelele ya tinhi swi fana ni loko valuki va le'swa xilungu va engetela masoko ku kurisa le'xi lukiwaka, ni loko va hunguta masoko ku tsongahata---ku xi endla le'xitsongo tani hi loko xi ya e ku dlayileriwani, e nonwini.

Loko muluki a lava ku luka xitendza le'xikulu o tsema tinhi le'to leha; kasi loko a lava ku luka xitendza le'xitsongo o tsema tinhi koma. Loko nwevu wu hela wa tlhaviketiwa, na byona byanyi byi famba byi ri karhi byi tlhaviketeriwa. Munhu o fanele ku languta leswaku byi va e xikarhi hi minkama hikwayo leswaku byi nga ti vonaka lomu byi nga famba byi enghenisiwa kona.

Loko xi lukiwile, xi herile, xi fanele ku dlayileriwa. Munhu o endla rhengwe ra byona byanyi. Rhengwe leri ri tsondzeriwa swinene hi byewu le'byo tiya, le'byi nga tirha xitendza lexi. Loko xi tsondzeriwile swinene byanyi a bya ha vonaki ko vonaka byewu ntsena. Ndzhaku ri ta vakeriwa e nonwini wa xitendza ri rhungeleriwa kona hi ku tlhava e sokweni le'ro rhanga, va hulela nwevu va koka wu ya boha ni rhengwe. Hi wona makumu ya xitendza. Vanwana va xi endlela ni xifunengeto kambe ha kanyingi ku funengetiwa hi xirhengele, lemiwa hi vulongo bya tihomu. Loko ku nusiwa le'swi nga lomo, le'swi lavekaka va lemula; loko va tekile leswi va swi lavaka va tlhela va lema kambe.

6

NGULA.

Ngula i rixaka ra xitendza. Na yona yi lukiwa hi byanyi ni byevu. Ku hambana ka swona hi leswi xitendza xi nga ni tinhi kasi ngula yona yi hava. Na kambe ngula yo tlhaviwa kasi xitendza xo nkhwinsiwa. Masungulele ya tshaku ya fana ni loko ku sunguriwa xitendza, kambe ku nga tlhomiwi tinhi. Hambani ya ri wona maendlela ya tshaku i swinwe.

Munhu o fanele ku va ni ntlhavu ya rinhi le'ri vatliweke---a tlhava ha yona a hulela nwevu, a koka. Nwevu lowu wu hlanganisa nonga lo'wo rhanga ni nonga lo'wuntswha lowu munhu a taka na wona. Loko nwevu wu hela, ku tlhaviketiwa wunwana; na byona bya byi fambisa xisweswo. Ngula yi nyikiwa vundzeni tani hi leswi ku endlisiwaka xiswona loko ku vumbiwa mbita. Loko yi fikile e xikarhi yi sungula ku tlherisiwa, swi fambisa xisweswo yi ko yi ya fika e nonwi---laha yi fikaka yi ri yitsanana. Nomo wa kona

na wona i rhengwe le'ri endliweke hi byanyi, le'ri pimeke ku ringana laha munhu a nga pima kona.

Rhengwe leri loko ri herile ri vakeriwa kona kwala nonwini ri rhangeleriwa kona hi ku boxa nonga lo'wo rhangwa ku huleriwa nwevu wu kokiwa, wu boha nonga lo'wu ntswha. Ngula yi vuriwa leswaku yi herile loko yi endleriwile xifunengeto, handle ka xipfalo a yi si hela. Kambe la'vo loloha vo na heta nwamuni vo tshika, va ku yi herile; kwalaho yi ta fanela ku funengetiwa hi xirhengele. Ku lema hi vulongo swi endliwa e ka swibya hikwaswo lomo ku hlayiseriwaka timbewu kona. Ximbitana lexi ku hlayiseriweke mbewu ya matambala e ka xona xa lemiwa na xona; kasi na rona khuwana leri ku oheriweke mbewu ya xivelehlampfu (xivedlhana) na yona ya lemiwa.

XIRHUNDZU.

Xirhundzu i xibya lexi vavasati va rhwalaka mavele, timanga ni swinwana swo talatala hi xona. Ku ni tinxaka tirharhu ta swirhundzu. (a) Xirhundzu xa mukhamaga. (b) Xirhundzu xa tinxotso. (c) Xirhundzu xa milala. E ka tinxaka leti tirharhu xa tinxotso xi koka mahlo swinene kasi leswi swinwana hambu swi lo tlhaviwa hi vatlhavi, swi sasekisiwile a swi khi nchumu e ka xirhundzu xa tinxotso. Kambe na xona xi fanela ku va xi hundzile e mavokweni ya mutlhavi; loko a ri lo'wo tlhakanya (mbhonya-mbhonya xisaka xa tuva) na xona xi nge languteki. Tinxotso (creepers) i ximudyana xinwana le'xi talaka ku mila lomu ka matshuka ni le tihondzosini. Lomu xi tiphineke kona xi nava xi leha ngopfu. Vatlhavi va swirhundzu loko va famba va lava, va ya ti kuma vo rharhambulela (tsuvula va koka) va ri karhi va boha tihari leswaku ti ta rhwaleka loko ku mukiwa. Loko xirhundzu xi ta tiya swinene tinxotso ti fanele ku swekiwa, ti vupfa swinene.

Loko ti vupfile, ti sukile khamba ra le handle, ta pandzeleriwa, ti tsondzeriwa hi rinwe-rinwe. Kambe ti fanela ku khwayiwa loko ti nga si tsondzeriwa leswaku e ku tlhaveni munhu a nga ha karhateki, a to teka hi rinwe a tlhaviketa. E matshanweni ya byanyi le'byi endlaka nonga (muthambi: suto origin) loko ku tlhaviwa ku tirhisiwa tinxotso ~~in~~ le'to tsindziyela

(nuna), kambe loko xi ta tiya swinene xi nga petseki loko xi tlakuriwa ku tirhisiwa tinhi le'to tiya ta ximudyana xinwana le'xi milaka lomu ko tlhuma xi ta nava e henhla ka minwana mirhi. Xona xi vitaniwa (Xivudze) xirhovakanyi. Hi le'xi endlaka nonga (nuna). Matlhavela ya kona ma fana swinene ni leswi engula yi tlhavisiwaka xiswona. Loko va swi rhandza va tlhava ku hingakanya masoko ya rinxotso leri ri nga kokiwa ku hoha nuna lo'wo rhangga, kumbe va nga hingakanyi. Loko va hingakanya masoko ya tinxotso leti ma ta famba ku rhendzeleka kambe ma ri karhi ma lulamile; kasi loko va nga ri hingakanyi rinxotso leri, masoko ma ta lulama---phye-e-e.

Xirhundzu a xi endlwi vundzeni; xona xi fanela ku ya xi ri karhi xi ahlama ku ya fika e nkonweni (makumu laha xi helaka kona). Ku kula ka xona ku pimiwa hi leswi munhu a kotaka ku swi rhwala loko swi cheriwile lomo. Kunene ku pimiwa mpimo lowu wu nga kotaka ku rhwariwa hi vunyngi bya vahhu, ku nga ri leswaku ku rhwala la'vo tiya, va matimba ntsena. Swirhundzu le'swikulu swi enghena swi ri mune(4)e nkwameni (saka) (four baskets in a bag).

Xirhundzu xi dlayileriwa hi tindlela timbirhi le'ti hambaneke: ku vakeriwa nonga (nuna) lo'wo vonaka, hi leswaku wu kula ku tlula leyi yi taka yi ri karhi yi tsondzela; kutani munhu a tlhavela e mahlweni ni le ndzhaku. Swona swi tsakisa mahlo, swi sasekile swinene, kambe a swi tiyanga ku fana ni loko ku tlhaviwa tani hi mmiri wa xirhundzu. Ndlela leyi yi tiyisa nkomo swinene, hi leswi na wona masoko ma fanelaka ku tshitshingana (nasoko ma vandzakana ngopfu). Hambi rinxotso rinwe ri tsemeka, a xi nga tlhantlheki, kwalaho swi ta va swi nga onhanga nchumu.

8 Sweswi xirhundzu xi herile, tshaku ra xona ri fanele ku rhungeriwa xidzobyana leswaku loko xi tikirhetiwa e hansi tinxotso ti nga khomi hansi kambe ku khoma ntsena xidzobyana lexi.

Xirhundzu xa mukhamaga. Na xona xirhundzu lexi xi tirhiwa hi ndlela leyi yi fanaka ni ya loko ku tirhiwa xirhundzu xa tinxotso. Mukhamaga i murhi lo'wu fanaka ni muyombva (banana), wu tala ku mila e minkoveni ya lomu tintshaveni. A wu lehi ngopfu

kambe wa tsindziyela.

Ku kwamuriwa khamba ra mmiri wa murhi lowu, ri pandzeleriwa, swi anekiwa swi oma. Kutani loko ku tirhiwa hi swona, swi olovisiwa hi ku boheleriwa e mfungheni wa byanyi wu petiwa e matini, wu ta hamba wu phuphuteriwa loko ku ri karhi ku tirhiwa. Swi pandzeleriwa swi va swiphepherhele swikulwanyana. Masuku loko munhu a tlhava, hala ntlhavu yi phohlaka ha kona yi fanele ku handzula mukhamaga hi le xikarhi. Mayimele ya xirhundzu i manwe. Xi dlayileriwa hi ndlela le'yi fanaka ni ya xirhundzukulobye; na xona xidzobyana xa vakeriwa leswaku tshaku ri nga ti tshuka ri hatla ku hela.

(3) Xirhundzu xa milala. Swi twala swinene leswaku vanhu va tirhisa swilo leswi va nga na swona e kusuhi; hi leswaku swilo le'swi kumiwaka e matikweni lawa va tshameke ka wona. Milala a yi mili matiko hikwawo, kambe ku kona lomu yi milaka kona, kutani vanhu va tindhawu teto hi vona va yi tirhisaka. Swirhundzu, Mabetsa, ni tifuneko swi endliwa hi vanhu la'va akeke e matikweni la'ma milaka milala. Va-Tsonga va swi endla hikwaswo leswi.

Matlhavela ya xirhundzu xa milala ma ha ri manwe ni ya le'swinwana. Ku hambananyana ku nga va kona; vanwana nonga (nuna) wa kona va endla hi tinhlamalala, kasi vanwana va endla hi tinxotso kumbe xivudze. Xivumbeko xa xirhundzu xa milala a xi tsakisi, xi endla ntlurhu---hi leswaku xi yima ngopfu. Hambi swi ri tano wo nge swi endleriwa leswaku xi ta tiya; hikuva loko xi endliwa ku fana ni xa tinxotso kumbe xa mukhamaga xi nga hatla ku tlhantlheka loko milala yi tsemeka. Yona hi yoxe a yi tiyanga kukota tinxotso kumbe mukhamaga.

Xirhundzu lexi xi nga khavisiwa hi ku sweka milala kunwe ni mahanti ya mirhi minwana (nyiri---nyiri, nwantshotshelamandleni, kumbe matluka ya mpendhulo: ximudyana xinwana le'xi hundzulaka). Na tona tinxotso ti nga endliwa hi ndlela yoleyo. Xirhundzu xa milala ni xa mukhamaga swi dlayileriwa ku fana. Xitshatshana (xitshatsha) i nwana wa xirhundzu. Lo'xo rhangha hi le'xitsongo kasi le'xa vumbirhi hi le'xikulu. Maendlela ya kona i manwe. Le'xikulu xa kona xi kota ku rhwala swo talanyana; kasi le'xitsongo xa kona xa mitirho le'mitsongo. Xi nga rhwala swivedyana loko

9cont. vanhu va ya e nkosini; xi nga khela miroho tani hi muxiji, muphye, xihaja, miroho ya tinyawa loko yi khusiwa, xi nga hungela lomo swiluva swa tinhwembe.

Kitshatsha xi rhandziwa hi la'vo tala e ku tirhela e ka xona hikuva hambi munhu a xi tatile a xi tshovi (ku tika). Le'xitsongo xa kona xi tala ku khavisiwa. Handle ko endla mavala hi ku sweka tinxotso kumbe milala ni mahanti ya mirhi, kumbe matluka ya yona; vanwana va sasekisa hi ku rhungela e vuhlalu. Vuhlalu lebyi bya xi bombisa swinene. Loko xi ri hi ndlela yoleyo xa khatela. Hi xi-Tsonga (xa endliwa, hi tinxaka tinwana ta vanhu--Bantu) xibya le'xi khatelaka xi bombisiwa ngopfu.

XIVUYA

Xivuya i ndhawu le'yi nga lungiseriwa ku hulela kona e mavele. Xivuya xi nga endliwa laha munhu a swi rhandzaka; ku nga va e kaya loko nsimu yi ri kusuhi ni le kaya, kasi loko nsimu yi ri kule swi antswa ku hulela mavele kwale nhoveni ma vuya e kaya ma ri mavele, matshala ya nwahuva ma akiwa e ndzeni ka nsimu kumbe e maxaxukweni ya nsimu laha munhu a vonaka leswaku ku tiyile. Ku khuriwa xivandla lexi ringanaka ku kula ka matshala kumbe switlati swa kona. Loko ku ringanisiwile laha hansi, ku phuphuteriwa hi mati, ku vandziwa (ku ba hi xibo), ku rhideriwa ku ta sindziwa hi vulongo bya tihomu loko kutani ku ta sunguriwa ku hula.

Ku endliwa e xikhedyana kumbe swimbirhi loko vanhu va hlayile; swikhedyana leswi hi wona e matshuri ya kona lomu ku huleriwaka kona hi misi tani hi loko ku duriwa timanga kumbe mavele. Loko wa ha ri mixo le va humesela mavele va ma hangalasa kwala xivuyeni; ka ku loko ri sungula ku tiyela va sungula ku ma hlengeleta ma biwa hi swibo. Masuku loko ma vupfile, hi leswaku loko mavele ma hambene ni mungu, va teka tinhlelo va tsutsusa hi tona. Loko ku ri ni moya wo ringana swi hatlisisa e ntirho hikuva moya wu ta teka mungu wu haha, kasi mavele ma ta wela kwalaho hansi hikuva wona ma tika ku tlula mungu. Mavele ma tsutsusiwa hi tinhlelo Tinhlunga ti peperhiwa hi tinhlelo, ti va ti hlunguhliwa hi tona tinhlelo.

10 Tinhlunga leti hi tona leti ti cheriwaka e swikhedyanini
 leswi--- matshuri la'ma endliweke e hansi, ti duriwa (kandza), ti
 ri karhi ti peperhiwa. I nwahuva kumbe maxalani kumbe
 xivelenhlampfu le'swi huriwaka hi ndlela leyi; swona swi ta
 cheriwa e switendzeni ni le tinguleni ni le madulwini. Loko ma
 ri mavele ya swifaki vo khumuzela hi maribye kwala xivuyeni kumbe
 e xivaveni kumbe e tindlwini hi laha swi fanelaka ha kona. Wona
 ma ta cheriwa e nkundleni, loko ma cheriwa e xitlatini hi loko
 ma ri matsanana, hikuva ma ta hatla ma dyiwa ma hela.

-NKUNDLA-

Nkundla hi laha ku hlayiseriwaka kona e mavele. Nkundla wu
 ceriwa e hansi, wu tala ngopfu ku ceriwa e tshangeni ra tihomu.
 Na kona e handle ka tshanga e rivaleni ra ndyangu wu nga ceriwa.
 Minkundla ya muti yi tala ku ceriwa ndhawu yinwe, hi leswaku yi
 tshama yi xaxamele. Ku langiwa laha ka misava le'yo tiya, laha
 ku nga hava muhlwa, masuku minkundla leyi yi vekiwa kona.

Loko wu sunguriwa e nkundla ku fanele ku endliwa e muti
 (ndyangu) e ndhawu ya rivala e hansi ka misava kambe e henhla ka
 nkundla. Ndhawu leyi hi yona yi nga ta va ya tlolo. Nyangwa
 kumbe nomu wa kona wu fanele ku va e xikarhi swinene; na swona
 wu va wutsanana ku ringana leswaku munhu a nga kota ku enghena.
 Muceri wa kona o sungula hi ku cela hi xikonwana le'xi lumeriweke
 e mbhinyini lo'wo nge i musu, kutani loko munhu a cela wo nge wo
 kandza. O ta cerisa xisweswo a ko, a ya sungula ku gupa. Ku
 sungula ku anamisa (gupa) hi loko munhu a ku loko a yimile e
 ndzeni a fika hi le matsolweni.

Misava ya kona yi hakutiwa hi le'xi fanaka na xirhengele,
 yi ri karhi yi ya cheriwa e kule. Loko a gupile (cela lomu
 matlhelo ku anama) a kumile e ndhawu laha a nga manamaka kona, o
 ta sungula ku cela hi xinsukana (xikonwana le'xo hela) le'xi
 lumeriwaka e ximbhinyanini le'xo koma, lexi munhu a kotaka ku xi
 khoma hi voko rinwe loko a cela. O ta tirhisa xisweswo a ko a
 kuma e ndhawu yo tshamiseka, masuku a ta tirha e ntshunxekile, a
 tshamisile swinene. Kwala ku sunguleni xikonwana lexi xi tala ku

nyikiwa munhu lo'ntsongo a va yena a sungulaka a endlela muceri e ndhawu. Nkundla wu nga ceriwa wu enta swinene munhu a nga swi koti ku huma handle ka phandze. Wu nga anamisiwa ku ringana ku nava ka munhu kwale hansi ka wona. Kambe yi tala ku kula malembe wolawa vanhu va pfunaka e mavele la'yo tala ngopfu. Loko wu herile wu fanela ku sindziwa wu va wu vaveriwa. Wu tala ku vavariwa ni madyambu wu ta kukuriwa ni mixo. Hi leswaku wu kukuriwa loko wu horile. Ku sunguriwa ku cheriwa vudyangwana kumbe mungu wa mavele ya swifaki loko ku ta cheriwa e mavele. Cweswo loko swi endliwile, swi herile, ku veheriwa e tlolo, ku lemiwa hi vulongo bya tihomu, kutani ku cheriwa e misava ku seleteriswa. Tlolo i hanti ra nkanyi; ra tsemiwa ri biwa, ri susiwa (namuriwa) ri ya oxiwa e ndzilweni wa byanyi ri nyawuka swinene; kutani loko ri wu twile swinene e ndzilo ri phuriwa ri tshambulutiwa ri tshikeleriwa hi maribye ri oma ri ololokile. Ndzhaku ra kangandzeriwa ri ringanisiwa ni ndyangu wa nkundla.

Loko mavele ma humesiwa e nkundla wa ha tele, wu ngo na pfuriwa mavele yo nuseteriwa (hakutiwa); kasi loko mavele ma ri e hansi wu fanele wu ku sungula hi ku tshikiwa hola. Swi endleka ha kanyingi leswaku wu hatliseriwa wu nga si hola swinene, kutani ku lovile vanhu vo tala hi ndlela yoleyo. Hi leswaku munhu wo fela kona xikanwe hi xihluku.

-Xitsengele- (Pigs' trough)

Xitsengele i ndyelo wa nguluve. Xona xi tala ku endliwa hi mirhi le'yo olova. Ngopfu ku toloveriwa ku laviwa nkanyi, muvale, ximombyani, nkuwa ni minwana mirhi le'yo tano. Ku tsemiwa nsinya wa murhi, wu pulukanyisiwa swipombondzwani le'swi ringanaka xisungunu kumbe swimbirhi hi laha munhu a pimaka nguluve kumbe tinguluve ta yena. Xi gupiwa hi xihloka, nsendzo kumbe mbatlo. A ku tsemiwi nsinya lo'wukulu ngopfu, hikuva wu nga tlakuka ku tlula laha nguluve kumbe tinguluve ti nga ta swi kota ku dya ti nga enghenisanga milenge lomu ndzeni ka xitsengele. Na swona xitsengele a xi fanelanga ku enta ku tlurisa. Nguluve yi fanele ku heta swakudya le'swi nga e xitsengeleni yi nga

enghenisanga mavoko lomu ndzeni ka xona. E vundzeni bya xona bya hetisiwa; hi leswaku ku nga vi ni mahlehleleti; xi tsw hulungeka hambi ku nga ri ngopfu.

Loko xi vekiwa ndzeni ka tshanga xi nga seketeriwa hi ku bela e timhengu lomu matlhelo leswaku hambi nguluve yi nga ringeta ku susumeta hi nhompfu yi nga koti ku xi vumbuludza. Ha kanyingi xi vekiwa xi seketeriwa hi timhandze ta tshanga kutani timhengu ti beriwa tlhelo rinwe, masuku xi tiya. Swakudya hikwaswo swa tinxaka-xaka le'swi nyikiwaka tinguluve swi cheriwa kona, ti dyela kona.

Leswi ambariwaka.

Xidlodlo. Xidlodlo xi veheriwa e nhlokweni. A hi hikwavo la'va fanelaka ku vehela (khehla) xidlodlo. Xidlodlo xi khehliwa e madoda (vavanuna la'va nga e xikarhi ka malembe ya ku hanya,---hi leswaku ku tlula ntlhanu wa makume). Malembe lawa hi loko hi pima hi xilungu; hikuva hi xi-Tsonga a ku nga hlayiwi malembe ya vanhu. Swi nga endleka leswaku wanuna a khehla e xidlodlo a nga si fika e malembeni wolawo. Yoloye hi loko o tshuka a katekile a kuma swa yena, a va ni muti lo'wukulu. Kunene ku va ni muti hi loko munhu a ri ni xuma, hikokwalaho loko munhu a tekile vasati vo tala, swi va swi nwi ka[†]a, wa swi kota ku hatlisa a khehla e xidlodlo.

Xidlodlo xi endliwa hi mumpfu wa tinyoxi. Mumpfu lowu wu f[†]nele ku hlengeletywa wu k[†] wu tala ku vonaka leswaku wu nga heta e xidlodlo. Swidlodlo swi ni vatshila va swona. Loko xi vumbiwile, xi pimile e nhloko ya munhu loyi xi endleriwaka yena, xa tsotsoseriwa swinene xi tiyisiwa. Masuku xi rhungeleriwa tingoti hala ndzeni ka xona laha xi tikirhelaka ha kona e nhlokweni; hi leswaku loko xi ta rhungeleriwa e nhlokweni, ngoti le'yi rhungaka yi ta boha ngoti leyi ni misisi. Hi laha hi nga vula ha kona e timhakeni ta xiseketelo (xiqamelo) a xi susiwi loko munhu a etlela, hikuva xi rhungeleriwile, hikokwalaho nkulukumba loyi a fanelaka ku tirhisa xiseketelo leswaku xidlodlo lexi xi nga tshuki

xi onhaka hi ku phateka. Xidlodlo lexi xi fanela ku tshama xi ri karhi xi chukuchiwa hi tluka ra murhi leswaku xi ta vangama. Kunene sweswo swi endliwa hi la'va nga rhandziki ku tshama ni thyaka (la'vo tirhandza).

Tihosi le'ti fumaka vanhu ta khehla e xidlodlo loko nkarhi wo va va khehla wu fikile. Xidlodlo xa hosi xa susiwa ni ku veheriwa hilaha yena nwini a swi rhandzaka ha kona. Xona loko xi endliwile xi tshamisa tiki-tiki e nhlokweni ya nkulukumba (mhlekazi) xi rhungeleriwa dzovo ra nqini, rona ri ku kapa lomu matlhelo. Loko xidlodlo xi ri e nhlokweni ya hosi xi vonaka xi te tiki-tiki e henhla ka dzovo leri ra nqina.

Xidlodlo lexi xi sasekile ngopfu; hosi Mohlaba Shilubana a a ri ni xidlodlo le'xo tano. A a susa loko a ri e kaya ka yena; loko a ya e timhakeni e hubyeni a a xi vehela; loko a ya e tinhlengeletanweni ta tihosi ni lomu valungwini a xi fanela ku va kona e bokisini ra tinguvu ta yena; loko va hlengeletana a a xi vehela, kasi loko va hangalaka a a tlhela a xi susa.

VUSENGA.

Vusenga byi beriwa (ambariwa) e milengeni. Byona byi ambariwa hi vanhu (Bantu) hikwavo va tiko ra South Africa; hambileswi e timhakeni leti hi vulavulaka hi va-Tsonga. Ni le mavokweni bya beriwa. Ngopfu byi beriwa hi vavasati.

A byi hlawuli, la'vakulu ni la'vatsongo va byi bela. A hi hikwavo la'va swi kotaka ku byi kuma, byi kumiwa hi la'va swi kumaka swinene swa le mandleni. Loko wansati a kandzile vukati wo vonaka hi nguvu leyi a yi ambalaka hikuva ya tala; na byona e vusenga u ta nwi kuma a byi berile swinene. Ku ni le'bya ntima ni le'byo basa.

Vadzingi (vagayi) va byona a va byi gayi e kaya ntsena, loko va famba-famba vo famba va khomile. Laha a fikaka a tshamisa kona kwalomu ku nwiwaka kona e mabyalwa, o to vonaka hi

rimhondzo ra vadzingi, ni nsimbi leyi a dzingaka ha yona, na wona nkuma ni vunjinji le'byi kumiwaka ma ri machovo ya tihomu kumbe ya tihanci (timangwa).

Loko a ri karhi a famba o swula vunjinji lebyi a endla ngoti le'yo leha ya byona. Ni loko a tshamisile e hansi wa yi swula yi leha ngopfu; kutani loko a dzinga wa tsemelela ku pima kumbe ku ringanisa mpimo (xiyelo "Suto origin") wa loyi a nwi gayelaka. Loko munhu a ri ni xiyelo lexi wo tsema a tsondzela a ko a endla makume lawa a lavaka leswaku a ma dzinga e nkarhini wolowo. A nga ka a nga ri a nga byi endla xikanwe hikuva nkarhi wunwana bya tala swinene.

Vusenga ku tala ka byona ku pimiwa hi ntsengo wa mali leyi munhu a yi vulaka; hi leswaku loko byi ri bya ka pondo (£1 worth) mudzingi o ta tiva leswaku i byo karhi. Byi tala ku hlayiwa hi nkatselwa--- hi leswaku ku hlaya hi byimbirhi (double the number). Loko a vona leswaku swi tele o sungula ku gaya. Nsimbi leyi munhu a gayaka ha yona yi vekiwa e kule, kutani loko munhu a ri karhi a gaya yi ta va yi ri karhi yi ntlhantlheka (tsondzululeka) hikuva a yi tsondzeriwile.

Loko a gaya o boha e nsimbi e xiyelweni masuku a khoma nsenga hi voko ra ximatsi a tlhandleka e xintsandzanini lexi a gayelaka ka xona, a khoma rimhondzo hi voko le'ra ximatsi a vekela e henhla ka nsenga a swulela hala tlhelo ra yena. Loko a ri karhi a endla sweswo nsenga wu ri karhi wu rhendzeleka hi kona ku swula ka swona. Munhu a nga fambisi ko tala nsenga wu nga si hela.

Munhu loyi a kotaka ku gaya swinene hi loyi a minyaka---hi leswaku swi hlangana swinene; kutani na kambe ni laha a dlayilelaka kona vanhu vo nyangela loko va ta ku vona. E milengeni va tala ku ambala le'bya ntima kasi e mavokweni va tala ku ambala le'byo basa. Loko munhu a ta ku o bombile o fanela ku va a berile e vusenga. Vusenga byinwana byi engeteriwa ku bomba hi ku veheriwa e tikhoto.

Tikhoto (vanwana va ri i vukhoto). Tikhoto (vukhoto) ti endliwa hi nsimbi le'yo basa (yellow) or (gold) ya nivamba.

14 cont Nsimbi leyi yi tsemiwa hi yitsanana---ku koma, y1 ringanisiwa ku K²⁴/11
 tsanga (rhendzelekela) e nsenga. Vanwana va swi tata kasi vanwana a va swi tati vo swi nwalalala ku nga ku swi tsalanganisa. Tani hi swilo hikwaswo leswi vanhu va hanyaka ni ku tirha ha swona vusenga lebyi byi fanela ku hlantswiwa leswaku byi tshama byi ri karhi byi vonaka e ku saseka. Vukhoto lebyi bya tirhisiwa e ku phahleni ka rimhamba.

Loko va ya thethela (ku vulavulela e gandzelweni) Swikwembu, va teka swilo le'swi fanaka ni vukhoto, palu, nceka wo basa, xikomu xa xi-Tsonga, jomela ra byalwa ni swinwana swilo leswi kumbe loyi a feke wa nkulukumba a a tala ku swi tirhisa, swi ya vekiwa e gandzelweni masuku ku thethiwa (thetheriwa).

M A F O W A.

Mafowa a hi mihandzu ya mirhi, kumbe swinwana le'swi khiwaka e ka le'swi milaka tanihi timbhovu; mafowa yo endliwa. Ku tekiwa nala (milala) wu pandziwa, kambe wu va wu kulwanyana e ka leswi ku pandzisiwaka xiswona loko ku pandzeleriwa swa tifuneko; masuku wu tsondzeriwa kambirhi e ritihweni ra vumune (le'ri kombaka) ra voko ra ximatsi, wu phasiwa kanwe wu tlhela wu enghenisiwa. Hi ndlela leyi wu ta fika laha wu endlaka e ximfukwana le'xi pfalekeke hi matlhelo hikwawo.

Ku tsheriwa e swiribyana e ndzeni ka mafowa lawa, masuku ma huleriwa e ngotini (tani hi timbhovu) ma bohiwa e milengeni. Masuku loko munhu a cina vuchachacha byi endliwa hi maribye la'nga e ndzeni ka mafowa lawa. A hi swilo swo tiya leswi, swo endliwa ntsena loko ku ya tlangiwa, masuku ntivho wa swona wu ta hatla ku hela, swi klakala. Vanwana va swi boha ni loko ku nga ri hi tlhelo ra ntlango, va tsakisiwa hi loko swi endla vuchakachaka tani hi timbhovu.

N T S H I K O.

Ntshiko i ntlhamu, hikokwalaho a wu fanele ku va wu vekiwile ni mintlhamu; hambi swi ri tano wu ta kuma e xivandla xa wona kwala. E ka mintlhamu le'yi rhiyiwaka ku phasa e swihari ni swivandzana, ku ni ntlhamu lo'wo nge i xirimba, lo'wu vuriwaka

ntshiko. Ntshiko (ku tshikelela) wu endliwa hi ntsandze lo'wukulu. Ndzimba (murhiyi kumbe nhloti) wo tsema e ntsandze wa murhi xi va xona xirimba xa kona. Xinkhonkhwana, mantanta (rithathe) muphiningejo swa laveka e ku rhiyeni ka ntshiko tani hi le ku rhiyeni ka xirimba. Ntshiko wu rhiyiwa e rihlampfini le'ri biyeleke e nsimu, kumbe wu nga rhiyiwa e xikarhi ka xihlahla e mimpfutleni (mabuduleni) ya swihari. Loko ntshiko wu rhiyiwa e nsinwini e ntsandze wa kona wu fanela ku va wu vekiwa e ndzeni ka nsimu. Ku biyiwa lomu matlhelo ka ntsandze leswo loko e xihari xi nghena xi ta famba ku lulama ni ntsandze xi ko xi ya fika laha e mantantana a nga kona. Nyangwa yi va kona e rihlampfini laha swihari swi nga ta enghena ha kona.

Ku rhiya ka swona ntshiko lowu wu fanele ku tlakusiwa hala handle wu khomiwa kona hi muphiningejo leswaku ndlela yi pfuleka. Mantantana o siva e ndlela. Loko xihari xi ta xi ri karhi xi famba hi ndlela leyi xi fika xi khumba e mantantana ntsandze lowu wu to vuya e mmirini wu tshikelela; loko xi ri le'xitsongo wu pfanga ni ku phyandlase (phyabdlesa).

Loko ku ri e xihlahleni wu rhiyiwa e nsokweni wa swivandza leswi, kambe ku fanela ku va ku biyiwile lomu matlhelo leswaku xihari kumbe e xivandza xi nga ti kota e ku hambuka ku ko xi ya khumba e mantantana xi khandliwa. Leswi wu nga ntlhamu wu nga lo rhiyiwa a wu hlawuli. Swivandzana ni swihari swa dlawa hikwaswo---Nguluve ya nhova, khumba, nhleti, mbavala, ximanga tlatlani, nsimba, ndloti, yingwe, nyoka hikwaswo leswi swa khandliwa hikuva nandzu wa kona i ku khumba mantantana ntsena.

Loko ndzimba loyi a ya e ku kambeni o fanele ku famba hi ku xiya; hikuva nkarhi wunwana wu pyanya e nyoka hi le xikarhi ka ntsumbu (mmiri) kasi nhloko yona ya karhi ku famba-famba yi ri karhi yi lava le'xi nga xona xi nga yi khoma ni ku yi vavisa. Vanwana va lahlekeriwile hi vutomi bya vona hi yona ndlela leyi, vanwana kunene va pfuniwa hi ku kuma e vuxungu wa ha ri nkarhi.

MASANGU (xilawu, xitheve). Sangu i xilawu xo etlela e ka xona. Xi andlariwa e hansi leswaku munhu a nga puluvundzi e hansi tani hi xihari. Mukonwana o andlaleriwa e sangu, hi xona

e xitshano xa kona xa mafundza. Masangu ma ni tinxaka to tala. Na wona mapa ma anekiwa e sangweni. Ku ni masangu la'ma tlhaviwaka ni la'ma lukiwaka kunene. Ma nga tlhaviwa hi xingoya kumbe e nhlahle; kambe ku tele ya xingoya. Xingoya xi tiyile ngopfu. Hi xona xi talaka ku anakela e ka xona. Masangu la'ma lukiwaka i ya nhlahle, mavungu, mavungwana, majekejeke, ngqongqotana ni swinwana. Swilo leswi hikwaswo swi mila lomu milambyeni ni le matshobyeni lomu ku tsakamaka.

Loko lembe ri hundzile, le'swa khale swi hudyakanyiwile hi mheho ni swihari ni swivandza, ku to sala ku lo wetshu-u-u. Masuku loko timpfula ti tlhela ti na swi ta mila ni swimila-milana swinwana. Swi nga tsuvuriwa ni ku hlengeletwa e xikarhi ka tinhweti ta Dzivamisoko ku ya fika e ka Mudyaxihi. Hi leswaku loko ku ri karhi ku nwiwa e vukanyi, nkarhi lowu byi yaka e ku heleni vatirhi va mitirho leyi va swi hlengeleta leswaku loko mitirho yi ta va yi herile, xikomu xi vuyile e kaya va ta swi kota e ku tirha- vatlhavi ni valuki va masangu. Xingoya xi tsuvuriwa xi pandzeleriwa xi anekiwa xi omisiwa. Loko xi omile xi bohiwa hi swikatsa xi hayekiwa laha xi nga ta ka xi nga khumbiwi ku fikela loko xi ta laveka e ku endla ntivho wa xona hi tinwheti ta ku wisa.

Mavungu ni mavungwana ni majekejeke swa hadiwa (hweva hi rihwevo, sikiri from sickle) swi anekiwa swi oma. Hikwaswo leswi swa hayekiwa swi yimela nkarhi wa loko mitirho yi ta va yi yimile. Leswi swona swi nga hlengeletwa ku ko ku hela nhweti ya Khotavuxika (June). Ku ni byevu le'byi nga ta fanela ku luka ni ku hulela. Byona byi fanela ku tsuvuriwa. Ngopfu ku ni ntswembani lo'wu fanelaka ku khwayiwa (tswemba). Wu khwayiwa hi mukwana.

Byewu lebyi byi khwayeriwa e nengeni; masuku nenge lowu wu fanela ku boheleriwa e tlolo le'ro vevuka leswaku munhu a khwayela e henhla ka rona nenge wu nga ti twa ku vava. Byi khwayiwa byi suka thyaka hikwaro byi sala byi basile byi nga ti tshoveleleka kumbe ku nononhwa loko byi swuriwa. Tinhweti ta ha ri tona leti ku hlengeletiwaka mitirho kulobye e xikarhi ka tona. Byi hlengeletwa byi tala leswaku loko munhu a ta va a sungurile a

nga ha kumi ku kovhateke, byi swi kota ku eneta e mitirho ya yena.

Ngoti hi yona le'yi fanelaka ku swuriwa, yi tshama yi ri kona. Yi swuriwa yi leha ngopfu yi ta hamba yi tsemiwa kunene loko ku ri karhi ku tlhaviwa; kumbe ku nga lukiwa to tala le'ti pimaka ku leha ka sangu. Hikwaswo leswi swi endliwa hi ku rhandza ka munhu. Masuku loko swi hlengeletiwile hikwaswo swilo leswi, mutlhavi wa masangu o ta sungula.

Xinwana xa switirho leswi swi fanelaka ku va kona i risungunu le'ro leha le'ri endleriweke wona ntirho lewu. Sangu ri vambiwa e swipingwanini (swimhengwana) le'swi beriwaka e tinhlokweni ni le milengeni. Masoko na wona ma kota ku lulamisiwa hi ku landzelela e ngoti leyi. Ku sunguriwa hi le tiyinhleni (makumu) ta tlhelo rinwe ra xingoya, masuku loko ku tlhaviwile hi xinwe-xinwe ku hlomuriwa e risungunu ku huleriwa e ngoti leyi hi rihlamalala ku kokiwa. Ku Endlisiwa xisweswo ku ya fika e makumu ka sangu.

Loko rixaxa ri boxile ku tlhela ku sunguriwa ra vumbirhi ni ra vurharhu ni ra vumune sweswo sangu ri ko ri hela. Loko ri herile ra komiwa (dlayilela). Lomu makumu matlhelo mambirhi ka lukiwa; nuko wu va e kusuhi ni ngoti le'yo tlahava le'yi nga huleriwa. Nuko lowu wu nga va wunwe hi ku tlhandlakanya wu ta va wu tiyile. Hala tinhlokweni ni hala milengeni ku boheleriwa nkomo lo'wu endliweke hi ku bohelela swinwe swingoya swirharhu. Swi bohiwa kumbe ku lukiwa hi ngoti le'yo ka yi nga tswembiwanga. Hi swona le'swi fambaka swi bohiwa hi ngoti yinwana ni yinwana ya le'ti nga tlhava e sangu ra kona. Loko xingoya xi lehile sangu hi le'rikulu kasi loko xi komile sangu hi le'ritsongo. Sangu ri herile.

Sangu ra mavungu, ra mavungwana, ra nhlahle, ra majekejeke, hikwawo masangu lawa hi lawa ma lukiwaka. Vanwana va luka hi tingoti le'ti lukiweke, kasi vanwana va luka hi le'to ka ti nga lukiwanga, kambe ti famba ti ri karhi ti sontiwa loko munhu a ri karhi a luka. Loko ti ri tingoti le'to lukiwa a swi karhati ku tirha ka swona, munhu o fanele ntsena ku xiya leswaku nuko wa yena wa boha, a wu ntlhantlhi. Kasi loko byi ri byevu le'byo ka

17 cont byi nga lukiwanga munhu o fanele ku byi sonta tani hi loko wo ngi wo luka. Ku xiya ku fanela ku va kukulu swinene ku tlhaviketa hi ndlela leyi lomu ku tlhaviketiwaka kona ku nga ta ka ku nga vonaki, byi nga vekiwi ntsena, kambe byi enghenisiwa e ndzeni ka byinwana byi sonteriwa lomo.

Ku lulamisiwa ka nuko swa fana ni loko ku tlhaviwa hi xingoya. Vanwana va swi kota ku lulamisa kasi vanwana a va swi koti. Miluko leyi yi fambisa xisweswo hi ku landzelelana ku ri karhi ku sala mavangwa lawa munhu a ma pimeke. Nuko lo'wa le makumu wu fanela ku famba kambirhi loko ku dlayileriwa. Le tinhlokweni ni le milengeni ngoti yi fanela ku vuya-vuya kambirhi kumbe karharhu, ku ri karhi ku tekiwa khaxa ra mavungu ra le ndzhaku kambirhi kumbe karharhu. Leswo swi endliwa hala ni hala.

Loko ri herile ku sendziwa lomu makumu hi mukwana. Tani hi ra xingoya ku leha ka mavungu ku vula ku kula ka sangu, kasi ku koma ka wona na koma ku vula vutsongo bya rona. Masangu ya mavungu ma endleriwa ku etlela e ka wona. A ma anakeli hikuva ma pfuta ha kanyingi.

Masangu ma tlhaviwa hi vavanuna, kambe na vona vavasati e tindhawini tinwana hi vona vatlhavi va masangu. Kwalaho swa fana ni leswi hi nga swi vula leswaku e ndzhaku ka nyimpi ya ka Tsatsawani vavasati va ka Nkuna va tekisiwile ntirho wo aka e swivava hikokwalaho ka khombo ra ku hela ka vavanuna e nyimpini.

Swa fana na wona e mavito ya vanhu vavanuna ni vavasati va thyelana. Kambé swi hambana ntsena hi swigodi (tindhawu) lomu rixaka ro karhi ni rixaka ro karhi ti akeke kona. Na kona ku hambananyana ku kora e ka masangu la'ma lukiwaka hi vanhu vo karhi ni vo karhi; ku saseka ka wona na kona ku ya hi tindhawu, vanwana va tlulaka vanwana hambani va ri vavasati va tirhaka kumbe vavanuna.

END. S. 74.